Church Centres in Iceland from the 11th to 13th Century and their Parallels in other Countries. Ed. by Helgi Þorláksson. Reykholt 2005: Snorrastofa, Cultural and Medieval Centre. 281 pp. ISBN 9979-9649-1-x

Anmeldelse ved Hans-Emil Lidén

I 2002 ble det holdt et kirkehistorikermøte på Reykholt med deltakere fra Island, Norge, Sverige og England. Møtet var et (avsluttende?) ledd i et prosjekt hvis hensikt har vært å drøfte hovedlinjene i utviklingen av den islandske kirkeorganisasjonen i perioden 1000 - 1300 med hovedvekt på de såkalte kirkesentra, og undersøke om det finnes paralleller i andre land som kan kaste lys over utviklingen på Island. Et av resultatene av møtet er den foreliggende publikasjon som ble utgitt i 2005. Den innholder en rekke av innleggene på møtet, alle skrevet av islandske forfattere bortsett fra én, Stefan Brink fra Uppsala/Bergen. Flere av islendingene – først og fremst Magnús Stefánsson – har også tilknytning til historikermiljøet i Bergen som således danner et viktig brohode for forskning innen et sentralt emne i nordisk middelalderhistorie.

Boken er av stor interesse for norske historikere fordi utviklingen av kirken på Island i middelalderen – hvor forskjellig den enn er fra utviklingen i Norge – kan bidra til å kaste lys over spørsmål som i liten grad har vært diskutert hos oss. Den har, foruten en oppsummerende innledning, fire hovedavsnitt. Første avsnitt gir oss en oversikt over forskningstatus og aktuelle problemer innen islandsk kirkehistorie i perioden 990–1300, de to neste avsnittene utdyper noen av problemene som tas opp i første avsnitt – særlig utviklingen av *sognet* og opprettelsen av de såkalte stader (*staðir*) og *kirkesentre* – mens fjerde og siste avsnitt behandler kirketyper i Tyskland, England, Norge og Sverige som kan bidra til å kaste lys over islandske anlegg.

I det følgende skal noen av spørsmålene som diskuteres i boken omtales. Et grunnleggende spørsmål er hvor mange kirker som fantes på Island før 1100. Med utgangspunkt i senmiddelalderske kilder har man regnet ut at omkring 1200 fantes det ca. 330 større kirker og opp mot 1000 mindre kirker og kapeller (bænhús) på øya. Disse kirkene ble betjent av ca. 400 prester. Enkelte forskere har ment at praktisk talt hver eneste gård på Island kan ha hatt sin egen kirke i en tidlig fase av kristningen. Forklaringen skulle i så fall være at disse tidlige kirkene ble bygget i tilknytning til gravplasser med kristne graver som, analogt med gravskikken i hedensk

tid, ble anlagt ved hver enkelt gård. Ved å bygge en kirke på gravplassen, ble gravplassen kirkegård, dvs. at dens kristne preg ble ytterligere understreket.

Kirker av denne typen tilhørte gårdens eier. Han sto for vedlikeholdet og utstyret av bygningen, og han måtte betale presten som sto for de kirkelige handlinger. Hans sosiale status, hans evne og vilje til å tilgodese kirkens behov, samt i noen grad dens beliggenhet, bidro til å bestemme hvilken status den senere kom til å få. Mange tidlige kirker forsvant helt mens de som overlevde gjerne ble flyttet inn til selve gården. Her kunne de fungere som kapeller (*bænhús*) eller som regulære kirker. De siste ble etter hvert delt inn i tre grupper i henhold til hvilket omfang messetjenesten fikk. I «fullkirkene» skulle det synges messe hver søndag, hver dag i julen og fasten og i de såkalte imbredagene. I «halvkirkene» skulle messe holdes annen hver søndag og i «kvartkirkene» 24 ganger pr. år. Kapellstatus innebar at messe skulle synges 12 ganger pr. år. I tillegg fantes det, utenom domkirkene og klosterkirkene, en kirketype som islandske historikere betegner som «storkirker», dvs. kirker som hadde tre eller flere prester fast knyttet til seg. Disse kirkene var gjerne knyttet til høvdingsetene og representerte viktige maktsymboler for grunnleggerne.

I vrimmelen av islandske kirker finner vi altså en differensiering fra storkirker med et flertallig presteskap til «fullkirker» med fast prest og rett til *tiende* etter at tiendeordningen ble innført i 1096–97, annekskirker med eller uten tienderett og rene kapeller. Sognekirker i vår forstand hører vi lite om. Først i 1320 opptrer ordet *kirkjusókn* som betegnelse på et område hvis befolkning både betalte tiende til en kirke og fikk sine gudstjenstlige behov dekket der. I tidlig tid synes ordet *Þing* i kirkelig sammenheng å ha betegnet et slags «storsogn» som *goden* hadde ansvaret for som kirke-eier. Eventuelt betegnet det hans prests tjenesteområde. Etter tiendens innføring ble det brukt om et område som kunne omfatte flere tiendeområder. Ordet *hreppr* bruktes også om et distrikt som svarte tiende til en kirke. Begrepet var imidlertid eldre enn tiendeordningen og betydde opprinnelig et område hvor bøndene påtok seg et gjensidig ansvar for fellesoppgaver bl. a. omsorgen for fattige. Etter tiendens innføring ble hreppens hovedinntekt tiendens fattigdel, d.v.s. ¼ av tienden. Antakelig av den grunn ble hreppen forbundet med tiendeområdet, men oftest omfattet tiendeområdene flere hrepper. Grensene for tiendeområdene ble dermed ikke identiske med hrepp-grensene.

Også på Island ble det fra Kirkens side etter hvert reist krav om at hver enkelt kirke måtte ansees som et rettssubjekt og som sådant utstyres med en «medgift» (dotasjon) tilstrekkelig til å sikre dens underhold for å kunne innvies av biskopen. Dette førte til at større eller mindre deler av gården som kirken sto på – ofte opp mot halvparten – ble kirkens eiendom. Like fullt ble kirken oppfattet som privat eid

(*bændakirkju*). I noen tilfeller omfattet imidlertid dotasjonen langt mer enn halvparten av gården. Gårdeieren kunne simpelthen dotere *hele* gården til kirken og gå inn i en ny rolle som forvalter av kirkens eiendom. Hvis kirken eide hele gården, ble den med sin eiendom kalt en stad (*staðr*). Begrepet stad refererer altså ikke til kirkestedet, men er et økonomisk/rettslig begrep knyttet til kirkens eiendom.

Som det vil fremgå av boken er spørsmålet om hvorfor man valgte å opprette stader omdiskutert. Den som fremfor noen har arbeidet med spørsmålet, er Magnús Stefánsson. Ifølge ham kan praktiske og økonomiske årsaker ha vært like utslagsgivende for opprettelsen av stader som rent religiøs grunner. I mange tilfeller ble den tidligere eiers nye forvalterrolle gjort arvelig – noe som kunne være en økonomisk fordel. I praksis forble da gården udelt gjennom generasjoner, og etter hvert kunne det hende at staden, dvs. forvaltningsretten, ble kjøpt og solgt på linje med vanlige gårder. Forvalteren slapp også å betale tiende.Tvert om disponerte han inntekten av kirke- og prestedelen av tienden, noe som strengt tatt ikke var tillatt i kanonisk lov. De eldste stadene ble antakelig opprettet allerede tidlig på 1100-tallet. Det kan synes rimelig å oppfatte stad-ordningen som et første forsøk på et kompromiss mellom den tradisjonelle privatkirkeordningen og nye kanoniske krav som førte til at kirkeeieren gikk over fra å være eier til å bli kirkens beskytter (*patron*). Men allerede biskop Þorlákr (1178–1193) krevde at stadene skulle kontrolleres av biskopene. Spørsmålet ble endelig avgjort på et møte på Avaldsnes i 1297 hvor det ble slått fast at stadene skulle underlegges biskopene.

Jón Viðar Sigurðsson avslutter avsnittet med en katalog over islandske «storkirker», dvs. kirker med tre eller flere geistlige knyttet til seg. I alt mener han det fantes 33 slike kirker – 12 i Holar bispedømme, 21 i Skálholt. Flertallet var stader – bare noen få «bondekirker». De hadde ingen spesialfunksjoner, bortsett fra noen få som var klosterkirker. Storkirkene var m.a.o. først og fremst maktsymboler for eierne og dertil viktige inntektskilder.

Noen islandske kirkesteder kom likevel til å få en status og betydning utover dette – uavhengig av om de var storkirker, stader eller «bondekirker». Islandske forskere har følt behov for å gi disse kirkestedene en egen betegnelse – *kirkesentre*. Hva som førte til at et kirkested utviklet seg til et kirkesentrum, var et hovedtema på Reykholt-møtet, men man rakk ikke frem til noe entydig svar på det. Man ble imidlertid i hovedsak enig om hva som kjennetegner et slikt sentrum: Det hadde et sogn av en viss størrelse og en kirke som var stor nok til å romme en hel menighet. Til kirken måtte også være knyttet et flertallig presteskap som kunne gjøre tjeneste ved nærliggende kirker som manglet prester. Kirkestedet måtte dessuten være sentralt plassert eller ligge ved en ferdselsåre.

Bokens siste del tar for seg fremveksten av de tidlige kirkenettene i Tyskland, England og Skandinavia med tanke på å finne eventuelle likhetspunkter med utviklingen av stader og kirkesentre på Island. Konklusjonen må være at om det finnes noen likhetstrekk, så er de tilfeldige. Utviklingen i England og Skandinavia var åpenbart en «ovenfra og ned»-prosess styrt av kongemakten. Den islandske kirkeorganisasjonen var derimot resultatet av en mer horisontal prosess, betinget av landets enestående posisjon som fristat styrt av et bondearistokrati. Selv Kirken ble, frem til 1230-årene, styrt av biskoper som tilhørte landets høvdingklasse og som ble valgt av høvdingene og bøndene.

Ikke en eneste middelalderkirke er bevart på Island. Derimot er islendingene i den heldige situasjon at de har et unikt skriftlig kildemateriale å arbeide med. De islandske kristenrettene har mere omfattende bestemmelser om kirkelige forhold enn de norske kristenrettene. Verdifulle opplysninger finnes også i Ári fróðis Islendingabok og biskopssagaene, men fremfor alt utgjør de såkalte måldagene (*máldagi*), en kildekategori vi mangler. Måldager er skriftlige avtaler som ifølge kristenretten skulle inngås mellom giver og kirke(eier) dersom en kirke mottok gaver i form av eiendom. Det er her vi finner opplysningene om opprettelsen av stadene.

De islandske forskerne har visst å utnytte dette materialet. Historikermiljøet bak Reykholtprosjektet og møtet i 2002, har gitt oss et rikt og mangefasettert bilde av den islandske kirkeorganisasjonens fremvekst. Mange spørsmål er fortsatt under diskusjon, men nettopp diskusjonen og spørsmålene som stilles, kan inspirere forskere som arbeider med norsk kirkehistorie. Fremstillingen av forholdene på Island kunne for eks. kanskje bidra til en fornyet diskusjon omkring etableringen av det tidlige norske kirkenettet og utviklingen frem mot høymiddelalderens sogneinndeling. Spennende innlegg i en slik debatt har i de senere år kommet fra Dagfinn Skre og A. Jan Brendalsmo, men kanskje diskusjonen på Island kan føre til at det stilles nye spørsmål til det norske materialet?

Hans-Emil Lidén (b.1929). Former antiquary, Riksantikvaren, Oslo, research scientist, Norwegian Institute for Cultural Heritage Research (NIKU), Oslo, professor em. architectural history, University of Bergen. Books and articles on Norwegian church architecture including Norges kirker, Bergen,vol. 1-3 and Norges kirker, Hordaland, vol. 1–3.Currently engaged in a book project on the austin monastery at Halsnøy (Halsnøy kloster, Sunnhordland).